

BOROVI DÁNIEL
szabadjoglalkozású művészettörténész

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 162–185.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.2.162-185
www.aetas.hu

Budapesti Erzsébet királyné-szobrok eltávolítása és újraállítása I.

Senyei Károly Erzsébet-szobra a budai királyi palota Habsburg-termében

ABSTRACT. *The Removal and Reerection of the Statues of Queen Elisabeth in Budapest I. Károly Senyei's Elisabeth Statue in the Habsburg Hall of the Royal Palace of Buda.* During the expansion of the royal palace in Buda at the end of the 19th century, the three historical memorial halls were constructed. These halls evoked three significant periods of the building and Hungarian history in the style of that era. In the middle axis of the facade on the side of the Danube was the Habsburg Hall, that housed the white marble busts of Habsburg rulers by Károly Senyei. One of these was the bust of Queen Elisabeth. The hall survived the siege during World War II in a relatively good condition, but it was still demolished in the 1960s. The statues were disposed of, but three of them found their way into the Budapest Gallery. The busts of Maria Theresa and Charles III were displayed in the 1990s in the Castle of Gödöllő, and later in the Budapest History Museum. Elisabeth's bust, due to her renewed cult, was planned to be displayed as a public memorial in Szarvas in 1987, but in the end it received a similar, commemorative function in the Korányi Institute, which was previously named after the queen.

Keywords: *the cult of Queen Elizabeth, memorial sculpture. commemorative culture, monument restoration, musealization*

Az elmúlt közel négy évtized Magyarországon az Erzsébet királyné valós történelmi szerepével, illetve hazai kultuszával kapcsolatos kutatások megélénkülését hozta. Ezzel párhuzamosan uralkodónéi reprezentációjának, illetve emlékezetének és emlékezete őrzésének művészettörténeti szempontú vizsgálata is megindult. A történeti kutatás – az elmúlt két évtizedben elsősorban Vér Eszter Virág tevékenysége¹ – eddig főként a kultusz kialakulásának az 1860-as évek közepétől kezdődő periódusát, intézményesülését, illetve az Erzsébet halálától (1898) a Monarchia felbomlásáig terjedő két évtized kultikus megnyilvánulásait vizsgálta. A két világháború közötti időszak Erzsébet-kultuszának kutatása, különösképp pedig annak kérdése, hogy ez a kultusz 1945 után hogyan élt tovább, eddig kevesebb figyelmet kapott. A szoboreltávolítások és visszaállítások gesztusát általában a művészettörténeti feldolgo-

¹ A történész számos, Erzsébet királynéval kapcsolatos publikációja közül a kifejezetten kultusztörténeti vonatkozásúak: Vér: *Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán*, i. m.; Vér: „*Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...*”, i. m.; Vér: „*...egy áldott emlékezetű királyné...*”, i. m.; Vér: *Újraértelmezett szerepvállalások*, i. m.; „*...egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...*”, i. m.; Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, i. m.

zások is viszonylag marginálisan kezelték. Kétrészes tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy egy speciális nézőpontból, a királyné budapesti (köztéri) szobrainak sorsát az 1945 és 1989 közötti periódusban vizsgálva szolgáljak adalékokkal a téma későbbi átfogóbb történeti feldolgozásához.

Bár a 19. században az uralkodói reprezentáció eszközeül szolgáló portré nemcsak festmény vagy grafika, hanem szobor is lehetett, vizsgálatom fókuszába elsősorban kommemoratív célú ábrázolásokat állítottam. Igaz, Erzsébet esetében a közintézményi reprezentációra szánt, illetve az emlékezés céljára megrendelt portréi Magyarországon ikonográfiai szempontból összemósódtak, így a két műfaj közötti váltás gyakorlatilag észrevétlen volt. Nem tettem viszont éles különbséget köztéri, illetve közintézményben felállított alkotások között, hiszen a középpontban ezúttal az eltávolítás és az esetleges visszaállítás aktusa áll, és ebből a nézőpontból az eredeti elhelyezés kérdése kevésbé releváns.

Az első részben Senyei Károly 1904-ben elkészült carrarai márvány mellszobrának sorsát kísérem végig, amely a királyi palota Habsburg-termében egyszerre alkotta egy Habsburg-magyar történelmi portrésorozat, valamint egy palotatörténeti arcképgaléria részét, emellett pedig önálló, kommemoratív ábrázolásként is értelmezhető volt az épületkomplexum egyik reprezentatív helyiségében, amely a 20. század első felében nemcsak ünnepélyes események színhelye volt, hanem a királyi vár nagyközönség által látogatható részéhez tartozott, azaz viszonylag széles kör számára nyújtotta a tiszteletadás és a megemlékezés lehetőségét.

A budai királyi palota Habsburg-terme és szobrai²

A budai királyi palota 19. század végi bővítésekor három történelmi emlékkerem létesítését határozták el. A helyiségek – a Szent István-, a Mátyás-, illetve a Habsburg-terem – a palota reprezentatív első emeletén kaptak helyet, és Hauszmann Alajosnak a királyi várat bemutató, 1912-ben megjelent kötete szerint az épület, illetve a magyar történelem jelentős korszakait idézték fel az adott időszak stílusában: „...a királyi vár történelmi múltja egyenesen megkövetelte, hogy nemzeti létünk elmúlt kimagasló korszakait is megörökítsük, így az Árpádok, a Hunyadyak és a Habsburgok korszakát kellett kifejezésre juttatni s megterveztük a Szent István, a Hunyady Mátyás és a Habsburgok termét, melyek mindegyike a palota belső beosztásában egy-egy központot alkot. Ezeket a termeket az illető korszak megfelelő stílusában képeztük ki.”³ A koncepció mindenesetre inkább a magyar történelem, semmint a palota

² Tanulmányom első, Senyei szobrával foglalkozó része a Magyar Nemzeti Múzeumban 2018. november 21–23. között lezajlott F. Dózsa Katalin emlékkonferencián elhangzott, *Senyei Károly Erzsébet királyné-szobra a budai királyi palota Habsburg-termében* című előadásom szerkesztett, átdolgozott változata. A konferencia-előadáshoz elsősorban Budapest Főváros Levéltárában a Királyi Vár Építési Bizottság, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Királyi Vár Építési Bizottság Műszaki Hivatala iratanyagában, továbbá a Budapesti Történeti Múzeumban, a Budapest Galéria Köztéri Művészeti Alkotások Osztálya Irattárában és az Országos Műemléki Felügyelőség (később Forster Központban) folytattam kutatásokat. Jelen tanulmányomhoz ezeken túl a *Habsburg-reprezentáció Magyarországon a 19. század második felében: Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi* című, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészettörténet Tanszékén 2006-ban megvédett szakdolgozatomhoz 2003–2006 között többek közt a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában és Történeti Fényképtárában, a Magyar Nemzeti Galéria Szobor Osztályán és Adattárában, valamint a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban végzett kutatásom eredményeit is felhasználtam. Ezúton köszönöm valamennyi intézmény munkatársainak segítségét.

³ Hauszmann: *A magyar királyi vár*, 48–49. A Habsburg-teremmel ezidáig viszonylag keveset foglalkozott a művészettörténeti kutatás. A három helyiség közül az utóbbi években a legnagyobb

történelmének korszakait idézte fel, hiszen a középkori épületegyüttes létrejöttében jelentékeny szerepet játszó Anjouk, illetve Luxemburgi Zsigmond egyáltalán nem kapott benne szerepet, az Árpád-kort felidéző terem pedig mind névadásában, mind dekorációs programjában leginkább a palota építéstörténete szempontjából nem releváns Szent István alakját helyezte előtérbe. Igaz, az épületegyüttes mint a Szent Jobb-erekye és a koronázási jelvények őrzési helye⁴ számtalan szállal kötődött az államalapító személyéhez.

Az épületkomplexum egyik legreprezentatívabb pontján, a dunai homlokzat középtengelyében a két szint belmagasságú Habsburg-terem kapott helyet. Az eredetileg Mária Terézia idején emelt északi szárny (a mai „C” épület, jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria része) a századfordulás bővítéskor vált a dunai homlokzat központi elemévé. Hauszmann Alajos ugyanis a „C” épület (korabeli szóhasználatnál a palota északi vagy felső négyszöge) kelet–nyugati középtengelyére tükrözte a meglévő, Duna felé eső traktusokat, és így alakította ki az új, északi épületszárnyakat (a mai „A” és „B” épületet). Az új középtengelyt monumentális kupolával hangsúlyozta.⁵

A Habsburg-termet Hauszmann a 18. századi Bécs barokk arculatát is nagymértékben meghatározó építész, Johann Bernhard Fischer von Erlach modorában alkotta meg. Hauszmann 1900-ban a Mérnök- és Építész Egyletnél tartott előadásában a helyiséget „Fischer von Erlach stílusában”⁶ készülőnek mondta; 1903-as publikációja szerint „Mária Terézia időbeli barok” stílusban⁷ tervezte meg. A terem boltozatára Lotz Károly Ferenc József és Erzsébet apoteózisát festette meg. Ez volt a művész utolsó murális munkája. A freskón a helyiség mennyezete illuzionisztikusan megnyílik, felhős égre engedve kilátást. A kompozíció központi motívuma a terem nyugati falának boltozatindításánál a freskó látszatarchitektúrájának részeként megfestett, az uralkodópár profilját ábrázoló medalionportré volt, amely felé Hungária alakja nyújtott babérszorút. Efelett puttók emelték magasba a magyar koronázási jelvényeket, az eget a jó kormányzás feltételeit és áldásait allegorizáló figurák töltötték be.⁸

figyelmet a 2021-re elkészült rekonstrukciójához is kapcsolódóan, főleg Rostás Péter kutatásainak köszönhetően, a Szent István-terem kapta. Rostás: *A Szent István-terem*, i. m. A művészettörténész 2001-ben a Mátyás-teremnek, illetve a helyiség helyén létrejött későbbi enteriőröknek is szentelt önálló tanulmányt. Rostás: *Egy helyiség helye*, i. m. 2009-es tanulmányában pedig a korszak politikatörténetének kontextusában vizsgálta az emlékermek dekorációs programját és Hauszmann stílusválasztásait. Rostás: *A budavári palotában 1900 körül kialakított „történelmi” dísztermek*, i. m. Szatmári Gizella a századfordulós palotabővítés új épületrészeinek szobrászati díszítését bemutató tanulmányában tért ki röviden a Habsburg-terem büszkjeire is. Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 467–469. Legutóbb Serfőző Szabolcs az újkori budai királyi palota Habsburg-reprezentációját bemutató nagyszabású tanulmányában érintette a Habsburg-terem dekorációjának kérdését. Serfőző: *Habsburg-reprezentáció a budai királyi palotában*, 97–99.

⁴ Erről bővebben lásd: Beke: *A királyi palota egyháztörténeti vonatkozásai a XVIII. században*, 128–132.

⁵ A bővítést 1891-es haláláig vezető Ybl Miklós és a munkáját folytató Hauszmann Alajos terveinek összefüggéseiről, illetve a bővítés koncepciójának alakulásáról lásd: Farbak: *A budai királyi palota a historizmus korában*, i. m.

⁶ *Az új királyi palota*. Budapesti Napló, 1900. március 3. 8.

⁷ Hauszmann: *A királyi vár belső kiképzése és iparművészi felszerelése*, 178.

⁸ A freskó koncepciójának kialakulásáról a mennyezetkép témájának részletes ismertetésével lásd: Szvoboda Dománszky: *Az újkori Budavári Palota belső díszítése*, 425., 428–430.

A terem dunai homlokzata elé Hauszmann hatoszlopos portikuszt épített, amelyből két-karú lépcső vezetett le a Várkert teraszára. A portikuszt koronázó timpanonba ugyancsak Senyei kompozíciója került: az allegorikus szoborcsoport Ferenc Józsefet dicsőítette.⁹

Az első emeleti helyiséget Habsburg uralkodók életnagyságnál nagyobb fehérmárvány mellszobraival díszítették. A Senyei Károly által mintázott, Carrarában kifaragott büsztők III. Károlyt, Mária Teréziát, Ferenc Józsefet, illetve Erzsébet királynét ábrázolták.

A Királyi Vár Építési Bizottság 1899. október 24-én tartott ülésén a művezetőség előterjesztette a palota képzőművészeti díszítésére szánt összeg tervezett felhasználását. Ebben a Habsburg-terem díszítésére „nyolc drb. márvány mellszobor” szerepelt, összesen 12 000 forintos költséggel.¹⁰ Hauszmann 1900 márciusában tartott előadásában még általános Habsburg-tematikájú ábrázolási programra utalt, eszerint a „falfülkékben karrarai márványszobrok a Habsburg-ház főbb alakjait fogják jelképezni”.¹¹ 1903. november 12-én a Királyi Vár Építési Bizottsághoz írt koncepciótervében viszont már arról számolt be, hogy mivel – valószínűleg a terem architektúrájának végleges kialakítása miatt – csak négy mellszobor állítható fel, „a Habsburg uralkodóház fejedelmi tagjai közül csak azoknak megörökítése van tervbe véve, akiknek uralkodása alatt a budai királyi váron ténylegesen építettek. Ezek az uralkodók: III. Károly, Mária Terézia és I. Ferencz József; minthogy továbbá dicsőült Erzsébet királynénknak is nagy része volt a jelenlegi építkezésben, Mária Terézia mellszobrával szemben Erzsébet királyné szobra volna felállítandó.”¹² Erzsébet említése ezúttal is a királyné magyarországi mítoszára jellemző túlzásnak tűnik, hiszen a lakosztályához kapcsolódó vasszerkezetű verandán és a végül csak a halála után kivitelezett magyaros stílusú kerti házon¹³ kívül más konkrét fejlesztés nem kapcsolható személyéhez. Ezt a narratívát erősítette mindenesetre az építkezés (szak)sajtója is. Az *Építő Ipar* például így írt: „A terem 4 postamensén III. Károly, Mária Terézia, I. Ferenc József és Erzsébet királynénak, a Habsburgház azon tagjainak mellszobrai állanak, kik a budai várpalotán építkezéseket hajtottak végre.”¹⁴

Senyei 1903. november 12-én nyújtotta be árajánlatát a négy mellszobor és talapzatuk nagymintáinak elkészítésére és gipszbe öntésére, összesen 9200 koronáért.¹⁵ A következő év márciusának végére a mintázás annyira előrehaladt, hogy megkezdték a szobrok kifaragásával kapcsolatos előkészületeket. Hauszmann a carrarai Triscornia cég összesen 27 000 koronás árajánlatának elfogadását javasolta a Bizottságnak.¹⁶ Július 25-én Senyei arról adott hírt Hauszmannnak, hogy a négy mellszobor és talapzatuk mintázása, illetve gipszbe öntése

⁹ A szoborcsoport nagymintájának fotója: SZM – MNG Szobor Osztály és Éremtár, Fotóarchívum, ltsz. 5218. A sérült szoborcsoportot a palota újjáépítése során az 1960-as évek elején megsemmisítették. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 205.

¹⁰ A Királyi Vár Építési Bizottság jegyzőkönyve, 1899. október 24. BFL II.3a 2. kisdoboz.

¹¹ *A királyi palota. Hauszmann professzor tollából*. Pesti Napló, 1903. március 3. 6.

¹² Hauszmann Alajos levele a Királyi Vár Építési Bizottságnak, 1903. november 12. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹³ Az épület datálásával kapcsolatos, Hauszmann félrevezető visszaemlékezésén és nyilatkozatain alapuló problémákat Rostás Péter tisztázta az építkezés levéltári anyaga segítségével. Rostás: *A budavári palotában 1900 körül kialakított „történelmi” dísztermek*, 165–166.

¹⁴ L–r.: *Képek és szobrok az új királyi palotában*. Építő Ipar, 1905. február 19. 61.

¹⁵ Senyei Károly levele Hauszmann Alajosnak, 1903. november 12. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹⁶ Hauszmann Alajos levele a Királyi Vár Építési Bizottságnak, 1904. március 30. BFL II.3b 39. dob. 121/1903. A Triscornia-cég magyarországi megrendeléseiről lásd: Szerdahelyi–Borovi: *Szobrok és szobrászok a 19. századi Magyarországon*, 187–191.

elkészült.¹⁷ A művezető építész a következő év januárjában már arról számolt be a bizottságnak, hogy a szobrokat és talapzataikat leszállították, s mivel azok teljesen megfelelnek a művészi követelményeknek, és sérülés nélkül érkeztek meg, a cég számlája kiegyenlíthető.¹⁸ A talapzatokat díszítő aranyozott bronz borostyán- és virágfüzéreket ugyancsak Senyei mintázta és Haraszi József ércöntődéje kivitelezte.¹⁹

Ferenc Józsefet a szobrász a büszt mintázása idejéhez közeli életkorban, a Szent István-rend nagymesteri ornátusában jelenítette meg.²⁰ A rendet Mária Terézia alapította 1764-ben. A középkori lovagrendek mintájára szerveződött polgári érdemrend az 1757-ben alapított katonai Mária Terézia-lovagrend²¹ polgári megfelelője; az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig legmagasabb kitüntetés volt. A védőszent kiválasztása, az érdemrend heraldikus kialakítása, valamint az ornátus jellegzetességei is a magyar királyságra utalnak, de kezdettől fogva nem csak magyar nemzetiségű tagokat vettek fel.²² A rend nagymesteri címét az uralkodónó a mindenkori magyar király személyéhez rendelte.²³ A renddel kapcsolatos kezdeti ellenkezés hamar gyengült, sőt az érdemrend hón áhított kitüntetéssé vált. A királynak a Szent István-rend nagymestereként való ábrázolása a rend névadója, illetve a rendalapító személye folytán tágabb történeti kontextusban – ráadásul egyszerre magyar és magyar–Habsburg közös történelmi összefüggésekben – láttatta az uralkodót. Mária Terézia esetében ezzel szemben a szobrász nem utalt a királynő nagymesteri méltóságára: a büszt magyar díszruhás ideálportré.

Erzsébetet – Ferenc Józseffel ellentétben – fiatalon, az 1867-es magyar királynévá koronázása alkalmával viselt magyar díszruhában ábrázolták.²⁴ A büszt ikonográfiája nem meglepő, hiszen az uralkodóné esetében már posztumusz ábrázolásról volt szó. A választás azért sem szokatlan, mert a korszak emlékműszobrászata az ábrázolt személy közéleti működésének esszenciáját igyekezett megjeleníteni a kommemoratív funkciójú alkotásokon: „...egy szoborba öntendő alaknál elsősorban nem az jöhet tekintetbe [...] mi volt a magánkedvtelés, hanem hogy mily helyzet jellemzi leginkább ama közpálya természetét, melynek hálás elismeréséül szolgál az emlékmű” – érvelt például a budapesti Andrassy-emlékmű ábrázolásmódjával kapcsolatos sajtóvitában 1890-ben a *Fővárosi Lapok*.²⁵

Erzsébet királyné magyarországi kultusza az 1860-as évek közepétől bontakozott ki. Alapja a magyarok iránti szimpátiája, különösképp az 1867-es kiegyezés létrehozásában

¹⁷ Senyei Károly levele Hauszmann Alajosnak, 1904. július 25. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹⁸ Hauszmann Alajos levele a Királyi Vár Építési Bizottságnak, 1905. január 27. BFL II.3b 39. dob. 121/1903.

¹⁹ *A művezetőség 164. sz. jelentése*, 1904. június 13. MNL OL K 518, 5. csomó 70. f.

²⁰ Ferenc József Szent István-rendi díszruhás portréiről bővebben lásd: Borovi: *A szecessziós uralkodóportré és Liqeti Miklós fehértemplomi Ferenc József-szobra*, 23–25., 31–33., 39–45.

²¹ A rendről bővebben lásd: Makai: *A Mária Terézia Katonai Rend*, i. m.

²² Kugler: *A középkori lovagrendektől a modern érdemrendig*, 86. 2014-ben a Magyar Nemzeti Múzeum rendezett nagyszabású kiállítást a rend történetéről. Katalógusa számos új megközelítésű tanulmányával a téma eddigi legátfogóbb szakirodalmá. Gödölle–Pallos: *Szent István lovagjai*, i. m. A rend történetéről bővebben lásd: Pandula: *A magyar királyi Szent István rend és a Magyar Szent István Rend*, i. m.

²³ Igaz, a császárné férje halála után, 1765-ben fia, a még fiatalos II. József – ekkor még csak német-római császár – javára lemondott a nagymesteri méltóságról. Makai–Héri: *Kereszt, érem, csillag*, 25.

²⁴ A ruháról bővebben lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 91–97.

²⁵ D.: „Lovon vagy gyalog”? (*Szönyegre kerülő kérdés*). *Fővárosi Lapok*, 1890. március 27. 617.

vállalt tevékeny, a korabeli felfogás szerint meghatározó szerepe volt.²⁶ A formálódó mítosz szerint a kiegyezés Erzsébet műve volt, aki így a kiegyezés nemzőjévé magasztosult: „Az ő pusztá keze tette egybe azt a két kezét, melyet ármánykodás vont el egymástól. Erzsébet nem mes szíve, tündöklő elméje nem pihent, míg császári férje fején nem ragyogott a magyar szent korona, míg le nem törülte az utolsó könnyecseptet is a magyar nép arczáról” – írta például Benedek Elek a királyné halála után.²⁷

Az Erzsébetet magyar királynéként megjelenítő 1867 utáni ábrázolások – festmények, grafikák és szoborportrék – leggyakoribb vizuális forrása az az újabb kutatások szerint 1866 márciusában Bécsben, Emil Rabending műtermében készült fotósorozat volt, amely az uralkodónét magyar díszöltözetben, a 19. századig visszavezethető hagyomány szerint a magyar koronázási díszruhában ábrázolja.²⁸

Erzsébet a kiegyezés eseménysorát követően nem vállalt tevékeny szerepet a magyar közéletben, bár gesztusokat továbbra is tett.²⁹ Nagyobb nyilvánosságot kapó magyar díszruhás közszereplése mindenestre az ezt követő közel harminc évben nem volt. Kivételt képezett a millenniumi ünnepségeken való megjelenése fekete díszmagyar öltözékben³⁰ – Erzsébet a trónörökös halála (1889) után élete végéig szinte kizárólag feketét viselt. A millenniumi szereplés azonban már nem gyakorolt érdemi hatást Erzsébet magyarországi ikonográfiájára.

A királyné a hatvanas évek végétől nem készítettett magáról fényképfelvételt.³¹ Ezután már reprezentatív portréhoz is csak néhány alkalommal ült modellt, legutoljára valószínűleg Georg Raabnak a császári pár ezüstlakodalma idején elterjedt, udvari díszruhás arcképehez 1877-ben.³² A magyar művészek közül nagy valószínűséggel Zichy Mihály volt az utolsó, aki az élő modell után festhette meg a királynét 1876-ban, az Erzsébetet Deák Ferenc ravatalánál ábrázoló, nagyszabású kompozíciójához.³³ Magyarországon a reprezentatív portré műfajában a fiatal, koronázási ruhás Erzsébet ikonográfiai típusa így egyre általánosabbá vált. A „magyarul érző” királyné képének fenntartása a Ferenc Józsefhez fűződő viszony ambivalenciája miatt társadalmi-pszichológiai szükség is volt – a típus általánossá válásában bizonyára ez is közrejátszott.³⁴ E kép fenntartása egyfelől a magyarok tradícióra sokat adó világképét figyelembe véve a múltra való hivatkozás formájában nyilvánulhatott meg (ezt képviselhették az állandósuló Rabending-referenciák), másrészt az ismert típusnak a jelenhez

²⁶ A téma korszerű történeti értékeléséről lásd: Vér: „...egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...”, i. m.; Vér: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban*, i. m.

²⁷ Benedek Elek: *Erzsébet királyné élete*, 134.

²⁸ A fotósorozatról és annak új datálásáról lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 92–94.

²⁹ 1876 januárjában például felkereste Deák Ferenc ravatalát, mely eseményről minisztériumi felkérésre Zichy Mihály készített monumentális festményt. A témáról bővebben lásd: Róka: *Egy kultusz-kép története*, i. m.

³⁰ A millenniumi díszruháról bővebben lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 100–102.

³¹ Utolsó, új datálásom szerint 1867 nyarán készült műtermi portréfotójáról lásd: Borovi: *Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin*, 121–122.

³² Raab portréjának magyarországi hatásáról lásd: Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 99.

³³ Róka: *Egy kultusz-kép története*, 38.

³⁴ A „magyar Habsburg” szükségét a korszak magyar közgondolkodásában és azt, hogy Erzsébet királyné miért és hogyan tölthette be ezt a szerepet, Gerő András elemezte szellemes tanulmányaiban. Gerő: *Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné*, 12–13.

közelítésével volt megvalósítható. A leggyakrabban a Rabending-fotók nyomán készült portrék sorában – ahol változatosságot mindössze az eltérő kvalitás ad – kivételt jelentenek Than Mór és id. Vastagh György arcképei, amelyeken a festők a koronázási ruhás típus korszerűsítését kísérelték meg – egyrészt az öltözék átalakításával, másrészt újabb vagy újabbnak vélt portréfejek beemelésével.³⁵

A koronázási ruhás típus, úgy tűnik, 1890 körül kezdett szinte kizárólagossá válni, azért is, mert a magyar ruhás fiatalasszony képének további, újabb hiteles ábrázolások bevonásával történő korszerűsítése – ilyen ábrázolások híján – már nem volt megvalósítható. A millenniumra a páros portrékon – legyen szó akár reprezentatív arcképről, akár populáris grafikáról vagy emléktárgyról – a hetvenedik évéhez közeledő uralkodó mellett egy (legfeljebb) érett asszony foglal helyet. Így például a Hauszmann Alajos által tervezett új Igazságügyi Palota dísztermének Erzsébet-képe, Bruck Lajos műve is a koronázási díszruhát viselő fiatal királynét ábrázolta.³⁶ Párdarabja természetesen az idős – a Szent István rend nagymesteri ornátusát viselő – Ferenc József arcma volt.³⁷ A Keleti pályaudvar számára 1897-ben mintázott Zala-portrúpár Erzsébetjét „díszmagyarban, viruló egészségben és ifjúságban, az 1867-iki arckép alapján” ábrázolták, „mely leginkább átment a köztudatba” – írta a büsztök egy példányának a budapesti Park Clubban történt elhelyezése után a *Vasárnapi Ujság*.³⁸ A királyt Zala az élő modell után mintázta.³⁹

Mivel a fiatal, koronázási díszruhás királyné típusa a reprezentatív portrékon már az Erzsébet halála előtti évtizedben rögzült, az életében készült reprezentatív portrékból az emlékművekbe való átmenet szinte teljesen zavartalan volt. Sok esetben a kisebb emlékművek nem mások, mint a királyné életében készült, őt „ideális alakban” megjelenítő – így az emlékművek követelményeinek teljesen megfelelő – szobrok másodpéldányai. Leggyakrabban Zala vagy Strobl,⁴⁰ esetleg Viktor Tilgner büsztjének⁴¹ példányaival találkozunk. Így állították fel például 1902-ben a Fejér vármegyei Cecén Zala korábbi, koronázási ruhás mellszobrának példányát Erzsébet emlékműveként, Tóry Emil újonnan tervezett, a magyar korona motívumával lezárt építészeti keretében.⁴² A magyar városházák, vármegyeházák posztumusz Erzsébet-portréi is általában ezt a típust követik.

A Habsburg-termet először az 1904. május 11-én tartott bál az udvarnál alkalmával nyitották meg, ideiglenes büféként. A helyiséget erre az alkalomra ívlámpákkal világították meg.

³⁵ Borovi: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*, 98–100.

³⁶ Az 1945 után a Képzőművészeti Főiskolának nyersanyagul felajánlott, majd később az Egyesült Államokba kicsempészett festmény történetéről lásd: Kovács: *Bruck Lajos: Erzsébet királyné portréja*, 17.

³⁷ Hauszmann: *A budapesti Igazságügyi Palota*, 5.

³⁸ *A királyi pár mellszobra a Park-klubban*. *Vasárnapi Ujság*, 1899. július 9. 472.

³⁹ *A királyi pár mellszobra*. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 31. 737.

⁴⁰ Strobl a széles körben elterjedt mellszobor végleges variációját a források szerint ugyan közvetlenül a királyné halálát követő hetekben mintázta, de már 1888-ban is készített egy (jelenleg nem ismert) változatot. A mellszobor történetének és használatának eddigi legátfogóbb összefoglalása a büszt egy példányának 1901-es kolozsvári felállítására kapcsán: Vécsei: *Magyar nemzeti emlékművek Kolozsváron és Marosvásárhelyen a dualizmus időszakában*, 105–116.

⁴¹ Tilgner még Erzsébet életében mintázott büsztjének egy példánya, amelyet 1899. május 22-én avattak fel Nyirádon, az első volt a királyné halála után emlékére emelt magyarországi köztéri szobrok sorában. Az emlékmű történetéről bővebben lásd: Németh: *Magyarország első Erzsébet szobra Nyirádon*, i. m.

⁴² *Erzsébet királyné szobra Czeccén*. *Vasárnapi Ujság*, 1903. május 31. 350.

Lotz freskóját már megcsodálhatták a vendégek,⁴³ a szobrok mintái viszont ekkor még Senyei műtermében voltak készülöben. A helyiség a két világháború közötti periódusban, amikor az épület kormányzói rezidenciaként működött, olykor ünnepélyes aktusok színtere volt: Horthy Miklós itt avatta például a Mária Terézia Rend lovagjává Oszlányi Kornél vezérőrnagyot 1944. január 24-én.⁴⁴ A terem a palota látogatható részébe tartozott, így a nagyközönség is megtekinthette.

A palotába azonban a 20. század első éveiben más Erzsébet királynét ábrázoló szobrászati alkotások is kerültek, ezek azonban nem az architektúra szerves részét képező művek voltak, hanem az épületegyüttes díszítését szolgáló műtárgyanyag részeként vásárolták őket, illetve az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum anyagának részét képezték.

Hermann Klotz szobrának – amely nappali ruhában, idősebb korban ábrázolta a királynét – az eredetivel megegyező méretű gipsz öntvényét az 1908. január 15-én a budai királyi palota krisztinavárosi szárnyában magyar hölgyek kezdeményezésére, Ferenczy Ida szervező munkájának köszönhetően, Ferenc József és lányai, Gizella és Mária Valéria főhercegnő határozott támogatásával megnyílt Erzsébet Királyné Emlékmúzeumban állították ki. A kiállítás az első években két helyiségből, a gyűjteményt muzeális installációban bemutató ún. múzeumteremből, illetve a királyné rekonstruált írószobájából állt. Klotz szobra a múzeumteremben kiemelt helyen, az egyik rövidebb fal középtengelyében kapott helyet;⁴⁵ az egész teret szervező elhelyezésével, illetve installációjával pedig nemcsak műtárgyként szerepelt, hanem kommemoratív célú alkotásként is értelmezhető volt. Későbbi sorsa nem ismert, a második világháborút követően az anyaintézménybe, a Magyar Nemzeti Múzeumba visszakerült alkotások között már nem szerepel.⁴⁶

A szobor eredeti márvány példányát, a budapesti Erzsébet Örökimádás-templom előcsarnokában állították fel 1908-ban. Az Aigner Sándor által tervezett templom az Üllői út 75–77. szám alatt épült fel 1904 és 1908 között, a Központi Oltáregyesület kezdeményezésére. Építésének ötlete még a királyné halála előtt felmerült, a merényletet követően viszont egy Erzsébet-emléktemplom gondolatával kapcsolták össze. 1908. szeptember 8-án szentelték fel, majd két nappal később, Erzsébet halálának tizedik évfordulóján tartották benne az első ünnepi gyászmisét.⁴⁷ A civil ruhás, de kissé ünnepélyes hatású alkotás lépcsőn lelépve, uszályos öltözékben ábrázolja a királynét. Ez a szobor a magyarországi kultusz talán legmeglepőbb emléke. Ténylegesen szakrális helyszínen állították fel, ahol a fiatal, koronázási ruhás típus sokkal inkább elvárható lenne, a „civil” királyné képe pedig talán a legkevésbé tűnik létjogosultnak. A szobor Erzsébet egykori, közvetlen udvari környezetének tagjai, báró Nopcsa Ferenc főudvarmester, a királyné felolvasónője és bizalmasa, Ferenczy Ida, illetve gróf Festetics Mária udvarhölgy ajándékként került „örök hálájuk és legmélyebb hódolatuk jeléül” a templomba. A jellemző, reprezentatív magyaros öltözetű típustól való eltérést valószínűleg ez a személyes kötődés magyarázza. A szobrot Klotz feltehetően még 1905-ben

⁴³ *A Habsburg-terem megnyitása.* Pesti Napló, 1904. május 10. 10.

⁴⁴ Az ünnepélyes aktusról bővebben: *Ünnepélyes keretek között avatták a Mária Terézia Rend lovagjává vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagyot.* Magyar Nemzet, 1944. január 25. 5. Az eseményről készült fotó: MNM TF, ltsz. 1405/1954 fk. Az eseményről készült filmhíradófelvételen vágóképként az Erzsébet-mellszobor is feltűnik; ez a szobor eredeti állapotának ma ismert leginformatívabb vizuális dokumentuma. Nemzeti Filmintézet Filmarchívum, azonosító: mvh-1041-06.

⁴⁵ Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 26.

⁴⁶ A szobor egy további gipsz öntvénye jelenleg a bécsi Sisi Museum állandó kiállításán látható.

⁴⁷ *Az Örökimádás temploma.* Vasárnapi Ujság, 1908. szeptember 20. 761–762. A templom építéséről bővebben lásd: Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 118–122.

mintázta: a Haus- Hof- und Staatsarchivban őrzött fotón,⁴⁸ amely valószínűleg még a műteremben mutatja a szobor agyag nagymintáját, a „Hermann Klotz Wien 1905” kézzel írt felirat szerepel, míg az alkotásnak a bécsi Förster gyár által forgalmazott porcelán kiváltozata az 1906-os évszámot viseli.⁴⁹ A *Pesti Napló* 1906 áprilisában a magyar szobrászat sérelmére elkövetett, felháborító esetként számolt be arról, hogy a budapesti emléktemplom Erzsébet-szobrát osztrák művész készíti. „Magyarok ők, úgy tudjuk, vagy csak osztrák-magyarok?” – tette fel a provokatív kérdést az újságíró az ajándékozókka, a királyné egykori udvartartásának leghűségesebb és leghosszabb ideig szolgáló magyar tagjaival kapcsolatban. A szerző azt is feltételezte, hogy az alkotás nem önálló kompozíció, hanem Klotz 1903-ban Meránban felállított ülőszobrának másodpéldánya lesz. „Vissza kell utasítani ezt az ajándékot, Budapesten Erzsébet magyar királynénak magyar szobrászművész kezéből való szobrot állítsanak fel abban a templomban, melyet az ő emlékének szenteltek. A budavári Erzsébet-emlékre összegyűlt másfél millió tőke egy évi kamatja elégséges erre a szoborra. A tulipánkert mágnáshölgyei pedig küldjenek a visszaszármaztatott szoborhoz mellékelve három tulipánjelvényt is, azzal a mottóval, hogy ne csak a magyar ipart, de a magyar művészetet is pártoljuk!”⁵⁰ – írta dühösen a cikkíró. Kirohanása abból a szempontból nem meglepő, hogy az 1880-as évek elejétől kezdve, amikor egy olyan magyar szobrászgeneráció lépett fel, amely már képes volt nagy mennyiségű köztéri és épületszobrászati feladat magas színvonalú ellátására, valóban szinte elvárás lett, hogy magyarországi megbízásokat magyarországi alkotók kapjanak. Jól példázza ezt a hazánkba települt Fessler Leó esete, aki sokáig Ybl legkedveltebb épületszobrásza volt, de pályája félbetört, valószínűleg az őt osztrák származása miatt mind a sajtó, mind saját pályatársai (így Szász Gyula) részéről ért támadások következtében.⁵¹ Klotz márványszobra mindenesetre elkészült, és már a templom felszentelése előtt, 1907-ben Budapestre érkezett, ahol ideiglenesen a Nemzeti Múzeumban állították fel.⁵²

A templom *historia domusa* szerint az előcsarnok mellékkápolnaszerű bővítmenyét, amelyben a szobor helyet kapott, már 1921-ben átalakították. A szobor eredeti helyén Máriaoltárt alakítottak ki, a Mindenkor Segítő Szűzanya képével. Erzsébet királyné szobrát az Oltáregyesület épületének lépcsőházában helyezték el.⁵³ Ennek némiképp ellentmond, hogy a Fáy András Reálgimnázium 1927–1928-as értesítőjében *A Ferencváros képzőművészeti vonatkozásai* című írásban az olvasható, hogy „1918-ban a »népharag« elől rejtegették, ennek csillapodtával pedig a kolostor udvarán állították fel”.⁵⁴ Mindenesetre logikusabbnak tűnik az az értelmezés, hogy a szobrot még 1918-ban távolították el, majd később nem állították vissza eredeti helyére. Annyi bizonyos, hogy az alkotás elpusztulása előtt a lelki gyakorlatos ház lépcsőházában állt, ezt róla készült amatőr fotó is bizonyítja.⁵⁵ A szobor az épületegyüttest az 1956-os forradalom idején ért találatok következtében semmisült meg, a rázúduló

⁴⁸ AT-OeStA/HHStA SB Sammlungen Bilder Denkmäler 5.

⁴⁹ Példánya: IMM, ltsz. 54.1145.1.

⁵⁰ *A magyar művészet sérelme*. Pesti Napló, 1906. április 20. 12. A szerző az 1906 áprilisában magyar arisztokrata hölgyek kezdeményezésére megalakult, a magyar ipar pártolását célul kitűző Országos Tulipánkert Szövetség tevékenységére utalt.

⁵¹ Szerdahelyi–Borovi: *Szobrok és szobrászok a 19. századi Magyarországon*, 38–41.

⁵² Sárosi Bella: *Erzsébet-szobrok*. Vasárnapi Újság, 1907. november 24. 944.

⁵³ Vér Eszter Virág szíves közlése. Prohászka László 1949-et említ a szobor áthelyezésének dátumaként. Prohászka: *Szoborhistoriák*, 48.

⁵⁴ Vitéz: *A Ferencváros képzőművészeti vonatkozásai*, 5.

⁵⁵ Közli: Prohászka: *Szoborhistoriák*, 48.

törmelék összetörte.⁵⁶ A töredékek későbbi sorsa nem ismert, a márványtáblát az épület udvarán kialakított kőtárban őrzik.⁵⁷

Telcs Ede érzékeny, a királynét idősebb korában, uralkodónéi attribútumok nélkül ábrázoló bronz mellszobrát 1901-ben állították fel a szabadkai honvédlaktanya udvarán.⁵⁸ A finom, szecessziós hangulatú plasztika márvány példányát Telcs az 1901/1902-es Téli tárlaton mutatta be a budapesti Múcsarnokban.⁵⁹ Az agyagmintának a katalógusban közölt képe szerint a büszt csak a mellrész kialakításában tért el a szabadkai emlékszobortól.⁶⁰ Telcs alkotását megvételre ajánlotta a Királyi Vár Építési Bizottságnak, ezt követően Hauszmann Alajos felterjesztése nyomán megvásárolták a palota számára, hogy „valamilyik szalon kiváló díszéül” szolgáljon.⁶¹ Minden bizonnyal ezt látjuk az Augusztia főhercegné számára a Vár krisztinavárosi szárnyában újonnan berendezett dolgozószoba sarkában Erdélyi Mór felvételén.⁶² A szobor további sorsa nem ismert, valószínűleg Budapest ostroma idején vagy a palota helyreállítása során pusztult el. A levéltári anyag tanúsága szerint az 1906-os Tavaszi tárlaton az uralkodó kezdeményezésére egy ugyancsak Erzsébet királynét ábrázoló kisebb márványszobrot, Zala György alkotását vásárolták meg a palota számára, azonban nem ismert, hogy hol helyezték el, illetve hogy mi lett a sorsa 1945 után.⁶³

A két világháború közötti periódus egyetlen újonnan létrehozott enteriőrje a budai királyi palotában a Szabó László várkapitány felügyelete mellett a barokk épületrész középső szárnyában (a mai D épületben), a trónterem szomszédságában a világítóudvar lefedésével 1929 és 1936 között létrehozott ún. Corvin Mátyás-könyvtárterem volt (nem tévesztendő össze a hauszmanni Hunyadi Mátyás-teremmel a krisztinavárosi szárnyban), amely corvinák őrzési helyként, emellett pedig Mátyás-emlékhelyként is szolgált. Enteriőrje ezzel szemben – valószínűleg a környező palotarészekhez való illeszkedés érdekében – neorokokó stílusú volt. A teremben a kódexeken kívül számos más, Mátyás királlyal kapcsolatos műalkotást is elhelyeztek, így például a közismert, az uralkodót és Beatrix királynét ábrázoló domborműves portrét is.⁶⁴ A magántulajdonban lévő ún. Rabati-albumban, amely elsősorban a palota főkertésze, Grantner István fotóit tartalmazza, a felvételek egyikén – amelyek jól látható a Mátyás- és Beatrix-relief is – Zala Ferenc József-mellszobra is feltűnik az egyik rövidebbik

⁵⁶ Prohászka: *Szoborhistóriák*, 48.

⁵⁷ Vér Eszter Virág közlése.

⁵⁸ A szecessziós kőtalapzatot Maróti Géza tervezte. A sajátos típus itteni megjelenését az indokolhatja, hogy a szabadkai szoborállítás nem hivatalos kezdeményezés volt. A bajai születésű, de Szabadkán felnőtt Telcs saját pátriája számára, mint a 6. honvéd gyalogezred tartalékos hadnagya az ezrede iránti hálából, díjtalanul készítette el a szobrot a város számára, miközben Szabadka már rendelkezett hagyományos ikonográfiájú, hivatalos Erzsébet-emlékkel, Strobl Alajos koronázási ruhás büsztjével. *Erzsébet királyné szobra Szabadkán*. Vasárnapi Ujság, 1901. augusztus 4. 496. Strobl szobrát alig egy évvel korábban, 1900. szeptember 10-én leplezték le. Gajdos: *Szabadka képzőművészete*, 82.; *Erzsébet királyné emléke Szabadkán*. Vasárnapi Ujság, 1900. szeptember 30. 643.

⁵⁹ *Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1901/02-es téli kiállítása*, kát. sz. 22.

⁶⁰ *A Vasárnapi Ujság* a kiállításról tudósítva a szabadkai változat mintájának képét közli. *Vasárnapi Ujság* 48. évf. (1901) 47. sz. november 24. 753.

⁶¹ Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 471.

⁶² A fotót a *Szalón Ujság* közölte 1902-ben, amikor József Ágost főherceg és felesége, Augusztia főhercegné a József főhercegi palota átépítése idejére a királyi várba költözött. *Szalón Ujság*, 1902. december 31. 7. A fotó egy eredeti példánya a Mike Portobello Aukciósház 96. árverésén szerepelt, tévesen József főhercegi palota megjelöléssel.

⁶³ Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 471.

⁶⁴ Rostás: *Egy helyiség helye*, 509.

fal bal szélső fölkéjében. A királyné félalakja szimmetrikus párként, vele szemközt helyezkedett el, ahogy egy a palotát bemutató vezető 1938 körül készült fotója is mutatja.⁶⁵ Mivel a Várkapitányság iratanyaga ezekből az évekből megsemmisült, más forrás pedig nem áll rendelkezésünkre, nem állapítható meg teljes bizonyossággal, miért helyezték el Ferenc József és Erzsébet szobrát az alapvetően Mátyás király kultuszának szentelt teremben. A két büszt a fotók tanúsága szerint Zala 1897-ben a Keleti pályaudvar számára mintázott mellszobor-párjának példánya volt, amelyeket – különösen Erzsébetét a királyné halála után emlékműként – az országban számos helyszínen felállították. Így az is elképzelhető, hogy a könyvtárteremben már a büsztpár másodlagos elhelyezése történt. Talapzatuk tervvariációiként azonosíthatók a Kiscelli Múzeumban őrzött rajzok, amelyeken a posztamenseken az építész a két Zala-szobrot is felvázolta.⁶⁶ A szobrok második világháború utáni sorsa nem ismert.

A Habsburg-terem és Senyei mellszobrainak sorsa 1945 után

A budai királyi palota épületkomplexuma 1949-ben kapott műemléki védeltséget,⁶⁷ ezzel párhuzamosan pedig megindult a középkori vár maradványainak feltárása és az újkori palota helyreállítása. Az utóbbi esetében a 18. századi épületrészek kaptak nagyobb szakmai figyelmet – igaz, ezekben is történtek jelentősebb bontások, így a kápolna felszámolása; a századfordulós, az ekkor még nem kanonizálódott késői historizmus szellemében készült átépítés és bővítés számos eleme azonban – részben szakmai, részben ideológiai, részben ízlésbeli okokból – a bontócsákány áldozatává vált. „... a Budavári Palota újjáépítése során a műemlékek elbontása kiterjedt városszerkezeti, városképi, építészeti, képzőművészeti és az interieur-kultúra terén fennmaradt emlékeinkre egyaránt. Sem az évtizedekkel ezelőtt lefektetett nemzetközi carták alapelvei, sem a magyar műemléki törvények rendelkezései, sem építésztszadalmunk józan mérlegelése nem tudta ezen a területen megfékezni a rombolás szellemét [...] A részrehajlás veszélye nélkül leszögezhetjük, hogy a Budavári Palota újjáépítésének programkialakítói, tervezői, beruházói és kivitelezői műemlékvédelmi téren valahol utat tévesztettek. [...] Mulasztást követett el az Országos Műemléki Felügyelőség is azáltal, hogy az idejében és indokoltan műemlékké nyilvánított épületkomplexust gyakorlatilag nem részesítette kellő védelemben”⁶⁸ – fogalmazta meg kritikáját Czagány István művészettörténész, műemléki szakember már 1967-ben.⁶⁹

A Habsburg-terem a Vár azon részei közé tartozott, amelyek a második világháború ostromát viszonylag épen vészelték át, míg a palota számos más része rendkívül súlyos károkat

⁶⁵ *A királyi palota Budapesten*, 26. A szobrokat a helyiségben más Budapest-témájú kötetek is említik, például Medvey: *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*, 10–11. A szobrok a háborús veszteségek jegyzékében is szerepelnek 254. és 256. számmal. Közli Kókay: *Dokumentumok*, 312.

⁶⁶ BTM KM Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 99-B, 100-B, 101-B, 102-B.

⁶⁷ A Várnegyed rendeltetésének és műemlék jellegének megóvásáról a Népköztársaság Gazdasági Főtanácsának 1130/20/1949 számú határozata rendelkezett. Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 58.

⁶⁸ Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 207.

⁶⁹ A szerző Hauszmann életműve feldolgozottságának kérdésére is kitér: „Alapvető hiány keletkezett a Magyar Tudományos Akadémia késedelmeskedéséből, mivel a már régebben elkészült Hauszmann-monográfiát [Ybl Ervin munkáját – megjegyzés tőlem, B. D.] a mai napig sem adta ki. Ezáltal kétségben hagyta Hauszmann életművét és abban a Budavári Palota művészeti értékét illetően mindazokat, akik annak sorsáról dönteni voltak kénytelenek. Csakis így történhetett meg, hogy Hauszmann palotájának számos, meglevő értékes részét lebontották olyanok, akik az Akadémia hivatalos állásfoglalása híján, maguktól nem tudták az említett részek értékét helyesen megállapítani.” Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 207.

szenvedett. Egy 1945-ben készült, alapvetően higgadt tárgyilagosságú kisfilmben (*Vár állott, most kőhalom*; rendező: Bánk László) egy édesapa sétál fel fiával a romos Várba. Eljutnak a palotába is, amely az apa elmondása szerint immár harmadik alkalommal pusztult el. Felidézi az egykori uralkodói rezidencia dicső korszakait, mesél a középkori palotáról, Zsigmond és Mátyás építkezéseiről, a Corvina könyvtárról; az egykori gazdagságot a Hartmann Schedel-féle világkrónika Buda-fametszete és Corvina-oldalak vágóképei idézik meg. Szó esik ezután a török uralomról, a középkori palota pusztulásáról és annak újkori utódjáról: az apa Mária Terézia építkezései kapcsán a bombázások nyomán láthatóvá vált MT-monogramos téglát is mutat. Említi, hogy a palotát a szabadságharc során, amikor „hős honvédjaink visszafoglalták Budát, tűz hamvasztotta el”, és a „meglévő alapokon” Ferenc József építtette ki a rezidencia „végső” formáját, Ybl Miklós és Hauszmann tervei alapján. Megnézik Strobl Alajos Mátyás-kútját, majd belülről is szemügyre veszik a palotát. Felkeresik a kápolnát, elhangzik, hogy itt őrizték a Szent Jobbot, majd a Diplomata lépcsőt, a Corvin-termet mint a corvinák egykori őrzőhelyét, a tróntermet, ahol – mint megtudhatjuk – egykor Haydn vezényelt,⁷⁰ és ahol a király a hódoló országgyűlést fogadta.⁷¹ Eljutnak a névvel említett Habsburg-terembe is, ahol, mint elhangzik, úgyszólván épségben maradtak Lotz Károly freskói, amelyek „talán egyedül őrzik az egész palotában a magyar művészet emlékét”. A freskó témájáról nem esik szó, bár az uralkodópár portrémedalionja jól látszik a kisfilmben. A négy mellszobor a felvételeken nem jelenik meg, bár ekkor még biztosan a teremben álltak. A bálterem megtekintése után („vége a díszebédeknek és a fényes fogadásoknak” – hangzik el) láthatjuk viszont Róna József ugyancsak épen maradt „nagyserű” Savoyai-lovasszobrát. A film végkicsengése optimista: „...szétzúzódott az ország hamis fényével és csillogásával. [...] Az élet erősebb, mint a halál, és belső ragyogással fogja megtölteni a most még romokban heverő egykori, hiú pompát.”

A teremről a Budapest ostroma után készült ma ismert fotók jellemzően még 1945-ben vagy az azt követő néhány évben készültek. A helyiség állapota – azaz főként a törmelék eltakarítása és a mozdítható részek lassú eltűnése – is segít a képek pontosabb periodizációjában. A felvételek közül a korábbiak a szovjet tisztet a terem zongorájánál ábrázoló kép⁷² – háttérben III. Károly büsztjével –, valamint az ismeretlen fényképező,⁷³ illetve a Szöllősy Kálmán⁷⁴ és Kunszt János⁷⁵ által készített, a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában őrzött, 1945-re datált sorozatok. Valamennyin sűrű törmelék réteg borítja a terem padlóját, a helyiség közepén egy falikarcsokor roncsa felszik. A zongora még lábakon áll, a pilaszterekre erősített falikarok nagy része még a helyén van. Az ismeretlen fotós által készített, illetve a szovjet tisztet ábrázoló felvételen III. Károly, Mária Terézia és Erzsébet királyné mellszobra még teljesen ép. Szöllősy és Kunszt fotóin jól látható, hogy III. Károly és Erzsébet szobrát (és valószínűleg az ezeken nem látható másik kettőt is) megrongálták, orruk letört. A két sorozat közül Kunszt fotói lehetnek a későbbiek, ezeken ugyanis az Erzsébet- (és

⁷⁰ Joseph Haydn 1800. március 8-án József nádor születésnapja alkalmából itt vezényelte *Teremtés* című oratóriumát.

⁷¹ A narráció arra utal, hogy Ferenc József és Erzsébet 1896. június 8-án itt fogadta a millenniumi ünnepek részeként az országgyűlés két házának hódolatát. Az eseményről bővebben lásd: Abonyi Árpád: *A mai nap*. Fővárosi Lapok, 1896. június 9. 7–8.

⁷² HM ltsz. 24882. A tiszt egyes források szerint Vaszilij Zakarcsenko író.

⁷³ MNM TF ltsz. 66.2308, 66.2309.

⁷⁴ MNM TF ltsz. 18018, 18078. Szöllősy egyik felvételét Czagány István is közli 1967-es tanulmányában téves, 1960-as datálással. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 206., 220.

⁷⁵ MNM TF ltsz. neg 61174, neg 61272.

valószínűleg a képeken nem látható többi) büszt talapzatát díszítő bronz virágfüzéreket már leszerelték. A Magyar Filmipari Rt.-nek később a Magyar Távíratí Irodához került, 1947-ben készült felvételein⁷⁶ a törmelék egy részét már eltakarították, a lábaitól megfosztott zongora a földön felszik, az elérhető magasságban lévő falikarokat leszerelték. Ezekon a felvételeken is jól látszik, hogy a büsztök arcát szétroncsolták, viszont a mellszobrok jellegzetes elemei, az elől a talapzat homlokoldalára rálógóként kifaragott drapériák III. Károly és Erzsébet szobrán még érintetlenek. (Ferenc József büsztjének mellrészén már az ismeretlen fényképész által 1945-ben készült felvételen is látszik törésfelület; Mária Terézia szobra nem jelenik meg az 1947-es felvételeken, de valószínűleg ekkor még ez is a helyén állt.) Valószínűleg ugyanekkor készült a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Fotótárában őrzött felvétel is, amely dél felől mutatja a termet, így Mária Terézia szobra is látható.⁷⁷ A ma ismert fotók közül ez az egyetlen, amelyen látszik a mennyezet sérülése: az északi fal boltozatindításánál mutatkozik találat okozta hiány a födémbe, körülötte ázás nyomaival.⁷⁸

A Habsburg-terem pusztulásának története elválaszthatatlan a kupola kérdésétől. A palota 1945 utáni (negatív) értékelésének visszatérő fordulata volt, hogy a Hauszmann-féle átépítés és bővítés eredményeképp létrejött épületkomplexumon a kupola csak díszítőelem volt, a belső tere nem volt helyiségként kiképezve, ezenkívül pedig nem is kapcsolódott az épület reprezentatív, első emeleti teremsorához – egészen konkrétan a Habsburg-teremhez. Kritikával illetik a stílusát is, németes-szecessziósként írva le azt, és a korszakban mindkettő kárhozottat jelző volt.⁷⁹ A helyreállítási tervekben szinte a kezdetektől fogva új, a hauszmannitól eltérő kupolamegoldással kísérleteztek – bár az első, 1949-es tervváltozat, melynek célja az állami vezetésnek a palotában való elhelyezése volt, a kupolát és a tetőfelépítményeket teljesen elvetette.⁸⁰ Az 1950-es második tervváltozatban – Kotsis Iván korábbi elképzelését alapul véve⁸¹ – a kupola helyére négyzetes felépítmény került, amely az épületnek korábban, a palota 18. századi, egyetemi célra történő átalakításakor a mai D épület dunai homlokzatának középtengelyében elkészült, a nádori időszakban lebontott csillagvizsgáló tornyát idézte volna.⁸² A tervekkel kapcsolatos széles körű ellenkezés, illetve az Építésügyi Minisztérium és a műemléki hatóság 1952-es zártkörű pályázatának tanulságai után ismét kupolás megoldásban gondolkodtak.⁸³

⁷⁶ 1947. február 26-i felvételek: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum. azonosító: MTI-FOTO-757513, MTI-FOTO-FMAFI19471964004, MTI-FOTO-FMAFI19471964005; Rév Miklós 1947. július 24-én készült fotója: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-FMAFI19473240043.

⁷⁷ Meglepő módon a palota háborús veszteségeinek 1945-ös listája 250–253. számmal a Habsburg-terem mellszobrait is említi, noha ezek ekkor – minimális sérülésekkel – biztosan a helyükön álltak. Közli: Kókay: *Dokumentumok*, 311–312.

⁷⁸ MÉM–MDK Fotótár, ltsz. 092.567N.

⁷⁹ Prakfalvi: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*, 344. A késői historizmus, illetve a szecesszió kanonizálódása csak a későbbi évtizedekben következett be.

⁸⁰ „A citadella szomszédságában, a magasabban fekvő lakóvár apró egységének csipkéje alatt egy nyugtalan tetőkonfiguráció helytelen volna. Kísérletet is produkált az ostrom: tetői nélkül ma szebb a várkontúr” – indokolták a Janáky István és Perényi Imre által készített tanulmányterv műleírásában. Idézi: Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 59.

⁸¹ Az építész 1945 augusztusában saját kezdeményezésre publikálta ezzel kapcsolatos elképzelését *Épületek és tervek* című kötetében. Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 56–57.

⁸² A második tervváltozatról bővebben lásd: Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 60–64.

⁸³ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 64–65. A titkárság június 10-i határozatát teljes terjedelmében közli: Prakfalvi: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*, 352–353.

Az 1950-es években készült helyreállítási tervek – amelyek a később megvalósultnál még nagyobb változtatásokkal jártak volna – már láthatóan nem számoltak a Habsburg-terem megtartásával. A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1952 áprilisában az építési program módosítását határozta el, és új irányelveket fogalmazott meg a palota helyreállításával kapcsolatban. Ezek egyike volt, hogy a „belső részeket munkahelyiségekké kell átalakítani. Teljesen modern, világos irodaszobákat kell létesíteni oly módon, hogy a régi dísztermek helyére munkahelyiségek kerüljenek.”⁸⁴ Ez változást jelentett a korábbi elképzelésekhez képest, melyek még a belső terek helyreállításával számoltak, amihez Flach János több esetben terveket is készített.⁸⁵ Az 1952. április 30-i MDP titkársági ülésen tárgyalt előterjesztésben szereplő a „kupolacsarnokot nem szükséges kiképezni” szöveg helyére „nem kell kiképezni” került.⁸⁶ A végleges szöveg így szól: „A kupolacsarnokot nem kell kiképezni, hanem a kupola alatti teret is munkatermek létesítésére kell hasznosítani.”⁸⁷

Az 1953-ban elfogadott, Janáky–Pámándi–Flach-féle 4. tervváltozat hátrébb tolta volna a kupolát a dunai homlokzattól, a C épületszárny első emeletén pedig reprezentatív fogadótereket valósított volna meg. Az épület ezen elképzelés szerint felszámolt belső udvarának középtengelyében alakított volna ki a klasszicizáló szocreál szellemében elképzelt, három szint belmagasságú, kazettás félgömbkupolával fedett csarnokot, amelyet opeionnal nyitott volna meg a külső kupola tamburjában kialakított tér felé. Így egy a barokk és a későbbi korszakok kettős héjú kupoláihoz hasonló megoldással (ilyen a budapesti Parlament és a Szent István-bazilika kupolája is) tett volna eleget a főemelet és a kupolater összekapcsolása igényének oly módon, hogy vizuálisan a tambur tényleges terét is bevonja a kompozícióba, és ez utóbbit belül is reprezentatívan alakítja ki. A kupola új elhelyezésével párhuzamosan a C épület belső elrendezése is változott volna, a terv az egykori keleti traktusban, a Habsburg-terem helyén is új, klasszicizáló enteriőröket jelez, egy a kupolacsarnokkal összefüggő kelet–nyugati irányú térsor részeként.

A következő években a helyreállítás kérdése háttérbe szorult, az elfogadott tervet pedig 1955-ben a Építészeti Tanács bírálóbizottsága is kritikával illette, különösen a hátrahúzott kupolának az ortogonális nézettől eltérő egyéb nézetekből – így az előtte húzódo teraszról, a Clark Ádám, illetve a Molotov (ma Vigadó) térről – való kedvezőtlen feltárlását, és a Hauszmann-féle állapot felé közelítette ismét a helyreállítás célját. Az Építészeti Tanácsot a Minisztertanács 1955 szeptemberében megszüntette. Ezt követően decemberben Szijártó Lajos építésügyi miniszter és Trautmann Rezső, az Országos Építésügyi Hivatal elnöke a negyedik tervváltozat kormány szintű jóváhagyását javasolta – erre azonban már nem került sor.⁸⁸

Az újjáépítés 1957-ben kapott új lendületet, és ekkor alakult ki az a – korábban egyszer már elvetett – elképzelés is, hogy a palotát nagyobb részt kulturális, kisebb részt kormányzati célokra hasznosítsák. Janáky István ennek megfelelően dolgozta ki az ötödik tervváltozatot, amely szerint a C épületbe az Elnöki Tanács és a Minisztertanács fogadóterei és irodái kerültek volna. Az előző tervben hátrahúzott, klasszicizáló kupola a hauszmanni előd helyén épült

⁸⁴ Idézi Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 65.

⁸⁵ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 65.

⁸⁶ *Jegyzőkönyv a Titkárság 1952. április 30.-án d.u. 5 órakor megtartott üléséről*. MNL OL M-KS 276-54. 2.

⁸⁷ Közli: Prakfalvi: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*, 352. A határozat elvetette a sívár, kaszárnyaszerű homlokzati megoldásokat és a lapostetőt, és mind ezek, mind a kupola esetében felvetette, hogy ha nem találnak jobb megoldást, akkor az eredeti hauszmanni külső architektúra helyreállítása is elképzelhető – a „szecessziós” díszítések nélkül.

⁸⁸ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 67–69.

volna újjá. Végül mégsem ez az 1958 végén jóváhagyott változat valósult meg, a következő évben ugyanis a teljes épületkomplexum kulturális célú hasznosításáról döntöttek, amelynek terveit már a Janákyt váltó új főépítész, Hidasi Lajos dolgozta ki. A végül megvalósult elképzelés szerint a B – C – D szárnyakban a Magyar Nemzeti Galéria új otthonát alakították ki.⁸⁹

Úgy tűnik azonban, hogy a terem bontása 1958 elején még nem volt teljes mértékben eldöntött. Az 1945-ös kisfilmnek a freskó készítőjét annak témája elé helyező szelleme lát-szott érvényesülni az Országos Műemléki Felügyelőség és a 43. sz. Építőipari Vállalat közötti levélváltásban, amelyben 1958 februárjában az év során elvégzendő munkákról egyeztettek. Ezek között első helyen szerepel a „Diplomata-lépcső boltzata és föléje, valamint a *Lotz terem* [kiemelés tőlem – B. D.] fölé ideiglenes tető készítése”.⁹⁰ A cél minden bizonnyal a freskó védelme volt a további ázástól.⁹¹ Az 1961 márciusában és áprilisában az Országos Műemléki Felügyelőség által elfogadott kiviteli terveken a meglévőként ábrázolt Habsburg-terem – és a C épület további enteriőrjei, így a kápolna is – azonban már a bontható részeket jelző citromsárga színkóddal van jelölve.⁹² A C épületszárny újjáépítését megelőző, építési engedélynek minősülő bontási határozatát a Fővárosi Tanács VB VIII. Városrendezési és Építészeti Osztálya 1962. január 15-én adta ki.⁹³ Az épületszárny végleges helyreállításakor az alaprajzi elrendezést is radikálisan átalakították. A Nemzeti Galéria főlépcsőháza az egykori udvar helyére került, úgy, hogy a keleti traktusban kialakított új földszinti előtér, illetve az első és második emeleti kiállítócsarnokok egységes, összefüggő térsort alkotnak vele. A monumentális lépcső végcélja a harmadik emeleten az új, klassziczizáló kupola alatt kialakított terem lett. Az első emeleti kiállítóterek építésekor a homlokzati főfal kivételével a Habsburg-terem határolófalait is felszámolták. A dunai homlokzat portikusza ugyan megmaradt, a Habsburg-lépcsőt viszont elbontották, így megszűnt a tér kertkapcsolata is. A timpanonból eltávolították Senyei szoborcsoportját; az attika középtengelyében a korábbi koronás országcímert 1964 áprilisában⁹⁴ a Magyar Népköztársaság címerének domborműve váltotta fel, amely elkészültekor a legnagyobb ilyen jellegű ábrázolásnak számított.⁹⁵

A Habsburg-termet díszítő mellszobrok közül három szerencsésen túlélte a bontásokat, bár az 1945-ös, illetve 1947-es, korábban már bemutatott felvételeket megvizsgálva jól

⁸⁹ Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 70–72.

⁹⁰ Az Országos Műemléki Felügyelőség levele a 43. sz. Építőipari Vállalatnak, 1958. február 26. BFL XV.17.f.354.c 65.c tét. 31.dob.

⁹¹ A palotát díszítő műalkotások megóvása, illetve megmentése meglehetősen ötletszerűnek tűnik a helyreállítás 1950-es évekbeli történetében. A feltehetően 1951-es fotók tanúsága szerint leválasztáshoz készítették elő Deák Ébner Lajosnak a krisztinavárosi szárny lépcsőházát díszítő, ekkor Lotz alkotásainak vélt falképeit. Vö. Czagány: *A Budavári Palota*, 100. Czagány István azonban 1967-ben már mint a bontásnak áldozatul esett alkotásokat említi őket. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 100. Az ugyanitt elhelyezett, Strobl Alajos-féle, sérült Iustitiát „a kivitelező vállalat »elszállítási nehézségek« miatt a helyszínen feldarabolta”. Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, 217. lj. 49.

⁹² Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ, Tervtár.

⁹³ Bontási határozat. BFL XV.17.e. 306.a 156. tét. 57. dob. A MTI fotóinak tanúsága szerint a kupola-dob bontására már az előző év nyarán sor került.

⁹⁴ A sajtó 1963 augusztusában arról tudósított, hogy először a címer gipszöntvényét helyezik fel, ezt követi majd a végleges, kőből készült változat. *Elkészült a Budavári Palota kupolája. Az év végéig lekerül az állvány a dunai homlokzatról*. Népszabadság, 1963. augusztus 10. 4. Az MTI fotóiportere, Mikó László 1964. április 23-án készített fényképeket a már elhelyezett címeren az utolsó simításokat végző kőfaragókról. MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-846967, MTI-FOTO-846966.

⁹⁵ *Hírek* rovat. Népszabadság, 1964. május 16. 10.

látható, hogy a róluk az 1960-as és 1970-es években készült fotókon látható további komoly sérülések már a palota helyreállítása idején keletkeztek.

A palota rekonstrukciója idejére a Szent György téren felvonulási területet, kültéri kőfaragóműhelyt és „szobortemetőt” alakítottak ki. Itt faragták újra a palota homlokzati díszzeit, de más műemlék épületekhez, például Károlyi Alajosnak a Nemzeti Múzeum mögött felépült palotájához (Ybl Miklós, 1863–1879) is itt gyártották le az előregedett épületplasztikák cseréit.⁹⁶

Czagány István, aki 1950-től 1970-ig műemléki kutatásvezetőként dolgozott a Budavári Palota rekonstrukciós munkálatainál, előbb a Tudományos és Műemléki Szakosztály tagjaként, majd a Középülettervező Vállalat munkatársaként,⁹⁷ 1966-ban pedig máig alapvető monográfiát is közreadott a palotáról és a Szent György tér további jelentős épületeiről,⁹⁸ 1967-ben a *Művészettörténeti Értesítő*ben tette közzé *Műemlékhelyreállítási kérdések a Budavári Palota újjáépítésénél* című, korábban már idézett, hosszabb tanulmányát.⁹⁹ Ebben figyelmet érdemlő módon – különösképp amiatt, hogy állami beruházásról volt szó – a korszakban szokatlanul kritikus hangot ütött meg, és számos szakmailag vitatható megoldást, illetve anomáliát tárt az olvasók elé. Írásában kitér a Habsburg-terem bontására és szobrainak sorsára is.

Beszámolója szerint III. Károly büszkje 1963-ban legalább fél évig a Színház utca kövezetére kidobva hevert. A művészettörténész levélben kérte Bertalan Vilmost, a Történeti Múzeum igazgatóját a szobor múzeumba szállítására. Ő azonban nem volt hajlandó ezzel foglalkozni. A négy szobor közül három még 1966-ban is ugyanazon a helyen feküdt. Czagány szerint III. Károly szobrát végül a Beruházó Vállalat közbenjárására beszállították a Múzeumba. A másik két szobor továbbra is ugyanott maradt, 1967-ben melléjük állították Vastagh György sérült *Lófékezőjét* is.¹⁰⁰

Egy fotó tanúsága szerint egy évvel később Mária Terézia és Erzsébet márvány mellszobra még mindig a szabad ég alatt pusztult. Az Emlékmű Felügyelőség munkatársa, Kovács Ernő az 1960-as évek második felében és az 1970-es évek elején, nyilvánvalóan az intézmény megbízásából, rendszeresen dokumentálta egy-egy budapesti terület köztéri szobrait, emléktábláit és muráliáit. Felvételei negatívjaihoz, amelyek kutatásaim során kerültek elő a jogutód Budapest Galéria egy tévesen duplumokat tartalmazónak hitt szekrényéből, részletes, a fotók témáját és a készítés idejét is tartalmazó, kézzel írt listákat is mellékelte.

Az egyik, 1968 júniusában felhasználta negatívtekeres többek között a Budavári Palota környékének szoboremlékeit örökítette meg. Néhány kockán a Szent György tér részletét látjuk, hátul nyerstégla homlokzatos földszintes barakképülettel, jobbról a Sándor-palota ekkor még csak vakolatlanul álló, rekonstruált nyugati homlokzatával. Az előtérben oszloptörzsek és faragott köelemek töredékei között eredetileg a királyi palotában állt szobrok sorakoznak:

⁹⁶ Bara István 1968. október 17-én készült fotósorozatának képein jól felismerhető restaurálás, illetve újrafaragás közben a királyi palota oroszlános kapuja attikáján elhelyezett magyar középcímer, valamint a Károlyi-palota homlokzati loggijának ívháromszögeit díszítő puttók. MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-1942928.

⁹⁷ Pályaképére lásd Horler Miklós búcsúztatóját, amely Czagány temetésén hanzott el: Horler: *Czagány István 1926–1988*, i. m.

⁹⁸ Czagány: *A Budavári Palota*, i. m.

⁹⁹ Czagány: *Műemlékhelyreállítási kérdések*, i. m.

¹⁰⁰ Czagány: *A Budavári Palota*, 217. 41. lj. Ifj. Vastagh György alkotása Czagánynál és a modern szak- és ismeretterjesztő irodalomban *Lófészőként* vagy *Lófékező csikósként* szerepel, a szoborállítás idejének sajtójában, illetve a Királyi Vár Építési Bizottság iratanyagában következetesen *Lovát elővezető csikósként* említik.

balról Jankovits Gyula *Libatolvajának*¹⁰¹ szinte felismerhetetlen csonkja, jobb karján „LIBA-TOLVAJ LUDAS MATYI” felirattal, mellette hátukra fektetve Mária Terézia és Erzsébet mellszobra a Habsburg-teremből. Kovács Ernőnek a negatív dobozába behajtogatott autográf listája szerint „Jankovich [sic!] Gy: Libatolvaj / Senyei K: Mária Terézia és Erzsébet kir.-né szobrok a Budai Várpalota területén”.

Kiss Károly a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikkében az ebben az évben előbukkant budavári gótikus szoborlelet példaszerű feltárását és restaurálását állítja szembe Senyei büsztjeinek sorsával. A cikk írója kritikával illeti az újkori palota enteriőrjeinek elpusztítását, ezek között említve a Habsburg-termet is, „amely a rosszul értelmezett napi politizálás nevében ugyancsak eltűnt – e teremmel együtt Lotz Károly alkotásai is elpusztultak”.¹⁰² A szerző elismerően szól Senyei itt elhelyezett mellszobrainak magas művészi színvonaláról, és – hangsúlyozva, hogy nincsen benne semmilyen Habsburg-nosztalgia – a történelmi múlt megváltoztatásának szándékát látja és kárhóztatja a szobroknak a palotából való kidobása mögött. „Néhány hónapja három szobor – Mária Terézia, III. Károly és Erzsébet carrarai márványból faragott mása – még ott szomorkodott a Sándor-palota előtti felvonulási területen, rozsdálló vasak közepette a szemében” – írja, bár a szobrok számában valószínűleg téved, hiszen nemcsak Czagány tanulmánya mond neki ellent, hanem Kovács Ernő felvétele és listája is. Szerencsére cikkének konklúziója is tévesnek bizonyul: „A Sándor-palota elé, a szemétdombra vetett műalkotások már nem érthették meg, hogy valakinek eszébe jusson: mégis jobb sorsra volnának érdemesek, s meg kellene óvni őket az elmúlástól. Ma már nincsenek meg ezek a szobrok. Nincs már mit elvinni a szemétdombról. A szobrokat elvitte más, vagy mások. Hogy ki, vagy kicsodák? Nem tudni. Am azt igen, hogy kiváló műalkotások voltak, s azt is, hogy a carrarai márvány manapság ritka jelenés. Jó pénzt adnak érte a sírkőfaragók.” A mellszobrok ezzel szemben – pontosan nem ismert módon – a Kiscelli Múzeum külső szoborraktárába kerültek. Egy a Budapest Galériában őrzött, ismeretlen időpontban készült felvétel – a környezet alapján – már itt ábrázolja az Erzsébet-büszttöt.¹⁰³ Innen szállították át őket is 1979 decemberében társaikkal együtt egy süllyápi raktárba.¹⁰⁴ A szobrok megérkezését és elhelyezését Ruska Judit felvételei örökítették meg.¹⁰⁵

III. Károly és Mária Terézia büszttjét végül az 1990-es évek második felében restaurálták, egy ideig a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban voltak láthatók, jelenleg ismét a budai királyi palotában, a Budapesti Történelmi Múzeum Vármúzeumának kiállításán tekinthetők meg.¹⁰⁶

¹⁰¹ A Múcsarnok 1891-es Téli Tárlatán bemutatott, gipszből készült alkotást Ybl Lajos várkapitány javaslatára vásárolták meg a királyi palota számára, majd Carrarában márványból kifaragatták. Szatmári: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése*, 470. A II. világháborúban súlyosan megsérült szobrot a Magyar Képzőművészeti Egyetem végzős restaurátor szakos hallgatója, Agárdi Fanni állította helyre, és 2016-tól a Budapesti Történelmi Múzeum állandó kiállításán látható.

¹⁰² Kiss Károly: *SZOBROK és szobrok*. Népszava, 1974. június 7. 5.

¹⁰³ BTM BPG KMAO, ltz. nélkül.

¹⁰⁴ A Fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság átvételi elismervénye, 1979. december 22. BTM BPG KMAO Irrattár.

¹⁰⁵ Többek közt: Senyei: Erzsébet királyné: BTM BPG KMAO, ltz. 80.62.1., 80.24.1.; Zala: Erzsébet királyné: BTM BPG KMAO, ltz. 80.27.1–3. Senyei: Mária Terézia: BTM BPG KMAO, ltz. 80.21.1.; Strobl: Erzsébet királyné (Jánoshegyi kilátó): BTM BPG KMAO, ltz. 80.21.1.

¹⁰⁶ Varga Kálmán, a gödöllői kastély miniszteri biztos 1994-ben kezdeményezte, hogy a mellszobrokat a közeljövőben múzeumként megnyíló kastély számára restaurálják. A Budapest Galéria (illetve tulajdonosként a Fővárosi Önkormányzat) 1995-ben öt évre letétként átadta azokat a Gödöllői Királyi

Senyei szobrának újraállítási kísérlete Szarvason (1984–1987)

Szarvas Város Barátainak Köre azután, hogy kezdeményezte, hogy Eötvös Loránd és Jedlik Ányos büsztjét (Zsákodi Csiszér János, illetve Nemes Ósz György 1952-es, egykor a Városliget művészétánya számára készült, majd 1966-ban lebontott alkotásait)¹⁰⁷ felállíthassák településükön, és később egy alkalmas Erzsébet királyné-szobor után is tájékozódni kezdett Farkasinszky Lajosnál, a Fővárosi Tanács elnökhelyettesénél. Zsigmond Attila, a Budapest Galéria vezetője, egyben a fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság főigazgatója 1984 áprilisában ugyanis arról tájékoztatta Koszti Pált, a szarvasi Városi Tanács Művelődési Osztályának osztályvezetőjét, egyben a Baráti Kör titkárát, hogy eljutott hozzá a kérés, és van egy Erzsébet királynét ábrázoló sérült, restaurálásra szoruló márvány mellszobruk (azaz Senyei alkotása), amelyet nem szándékoznak a fővárosban felállítani, így tartós letétként átadható Szarvas számára. A főigazgató arról is tájékoztattott, hogy az alkotás a Galéria süllysápi telepén megtekinthető.¹⁰⁸

A szoborállítás helyszíne a település egykori Erzsébet-ligete lett volna, amelyet az előző századfordulón a királyné emlékére alakítottak ki. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter ugyanis 1898. november 19-én (Erzsébet-napon), két hónappal a királyné halála után körlevelet intézett az ország lakosságához. Ebben arra buzdított mindenkit, hogy a természetszerető uralkodóné emlékét emlékfák, ligetek, erdők létesítésével örökítsék meg. A minisztériumhoz tartozó intézményeket pedig rendeletben szólította fel a fásítási programban való közreműködése. 1899-ben a felhívásra telepített emlékfák száma becslések szerint a hárommilliót is meghaladta. A mozgalom sikerét az is magyarázza, hogy a minisztérium ingyenesen bocsátotta az igénylő települések rendelkezésére a facsemetéket, így a királyné emlékének megőrzése az adott település fásítási programjaihoz is hozzájárulást nyújtott.¹⁰⁹ Szarvason a Kőrös-szabályozást követően parkosított Népkertet neveztek át Erzsébet-ligetté.¹¹⁰ A kez-

Kastély Múzeumnak, ezt 2001-ben újabb öt évre meghosszabbították. A büsztök helyreállítását 1996-tól Szomolányi Péter végezte. Végül statikai okokból mégsem tudták a tervezett helyre felállítani őket. Egy ideig a kastély történetét bemutató tárlaton voltak láthatók, majd 2002-ben a Budapesti Történelmi Múzeum kezdeményezésére az intézmény leltári állományába (I.sz. 2002.15 és 2002.16.), illetve ún. Barokk udvarára (a múzeumnak otthont adó III. Károly-kori palotaszárny néhány évvel korábban lefedett belső udvarára) kerültek, ahol jelenleg is megtekinthetők. A szobrok történetének feltárásában a Budapest Galéria irattári anyaga mellett Faludi Ildikónak és Kovács Éva Mariannának (Gödöllői Királyi Kastély Múzeum), valamint Köblös Péternek (Budapesti Történelmi Múzeum) tartozom köszönettel. A mellszobrok restaurátori dokumentációja: GKK Adattár, gysz. 1933.

¹⁰⁷ Rajna György: *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*, 451/8767.

¹⁰⁸ Zsigmond Attila, a Budapest Galéria főigazgatójának levele Koszti Pálnak, a Szarvas Városi Tanács VB Művelődési Osztálya osztályvezetőjének, 1984. április 6. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: 315/1/84. A látogatásról a Baráti Kör honlapjának évfordulós visszatekintése így emlékezik: „A főigazgató kíséretében dr. Körösfalvi Pál elnökkel látogatást tettünk a süllysápi »szobortemetőben« (zárt raktárpépület), ahol azokat a szobrokat őrzik, amelyek a II. világháború előtt közterületeken álltak, viszont 1945. után nem illettek a szocialista kultúrpolitikába. Itt láttuk pl. Gömbös felrobbantott szobrát is. Több szoborból válogathattunk. Főleg olyanokat kerestünk, amelyek viszonylag ép állapotban voltak. Így találtunk rá Eötvös Loránd és Jedlik Ányos szobrára, valamint Erzsébet királyné mellszobrára. Ez utóbbi szobor kissé megrongált állapotban volt, csak restaurálás után lehetett volna felállítani. A szobrot mégis igényeltük, meg is kaptuk.” Az 1983–1984-es évek eseményei. <http://szarvasibaratikor.hu/a-barati-kor/az-első-25-ev/6/> (Letöltés: 2024. január 30.)

¹⁰⁹ Az Erzsébet-ligetekről bővebben lásd: Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 46–56.

¹¹⁰ „Szarvas község elöljárósága a piac téren 70 drb ákáczfát ültetett s azonkívül a 2 év óta fennálló 30 hold területű népkertjét, mely terjedelménél és nagy gondozásra valló szépségénél fogva az alföld

deményezés nyomán kialakított parkokban gyakran helyezték el a királyné szobrát – Szarvason erre akkor nem került sor.

A mellszobor restaurálására a megbízást 1984 nyarán id. Madarassy Walter szobrászművész kapta, miután a Képző- és iparművészeti Lektorátus nem emelt ez ellen kifogást.¹¹¹ A helyreállítás költségét a Lektorátus 1985. október 30-án kelt állásfoglalása szerint az igénybejelentőnek kellett állnia.¹¹²

Ezalatt elkészült a Jedlik- és az Eötvös-szobor restaurálása Szarvas számára, a szobrász által megállapított 30 100 forintos költséget a Lektorátus elfogadta, és felhívta a szarvasi Városi Tanácsot az összeg megfizetésére.¹¹³

Id. Madarassy Walter 1987. június 10-én kelt részletes költségelszámolásában 176 650 forintban állapította meg az Erzsébet-szobor restaurálását. Felhívta a figyelmet arra, hogy hazánk csapadékos időjárása miatt nem célszerű a carrarai márványszobrot szabadterén felállítani, így ahhoz fa védőépületet is tervezett, amely rossz idő esetén pihenőhelyül is szolgálhatott volna a kirándulók számára. Olcsóbb alternatívaként javasolta a szobor bronzba öntését, amely nemcsak a költséges védőépület létesítését tette volna szükségtelemmé, de az esetleges rongálókkal szemben is jobban védhette volna az alkotást.¹¹⁴ Az előbbi javaslatot a Lektorátus is magáévá tette, ugyanis a restaurálás bírálatakor, amelyre a Budapest Galéria és a szarvasi Városi Tanács Művelődési Osztályának képviselői részvételével került sor, Szakértő Bizottságuk javaslata és a Budapest Galéria 1987. július 13-i levelében foglaltak alapján kikötötték, hogy a védőépület elkészültéig a szobrot csak belső térben lehet elhelyezni, lehetőleg úgy, hogy azt a város közönsége is megtekinthesse. Mivel a restaurálást magas művészi színvonalúnak ítélték, a szobrász által kért díj 200 000 forintra emelését javasolták a kiemelkedően igényes munka elismeréseként.¹¹⁵

Madarassy 1987. november 29-én azzal kereste meg levélben a Budapest Galériát, hogy annak ellenére, hogy Erzsébet mellszobrát közel két esztendei gondos munkával restaurálta, azt a Lektorátus zsúrije június 26-án átvette (bár erről a szabadságlások miatt csak július 24-én postáztak értesítést), a büsztt azóta is, mintegy öt hónapja a műtermében áll, és a honoráriumát sem kapta meg, így azonnali intézkedést sürgetett.¹¹⁶

A szobor elszállítása elmaradásának hátterében az állt, hogy a szarvasi Városi Tanács már augusztus 23-án értesítette a Budapest Galériát arról – azonban erről nem tájékoztatták a szobrászt –, hogy „a tanácsi költségvetés jelentős mértékű központi elvonása miatt” nem tud megfelelni a Lektorátus által szabott feltételnek, hogy védőépületet építsenek vagy bronzba öntsék a büszttöt, és a restaurálás költségét sem tudják kifizetni. Így lemondtak a szoborról.

egyik legszebb sétánya, *Erzsébet királyné ligete*-nek nevezte el” – számolt be a Földművelési Minisztérium által kiadott kötet. *Erzsébet királyné emlékfái*, 44.

¹¹¹ Erről a szarvasi Városi Tanács tájékoztatta a Budapest Galériát, az Erzsébet királyné-szobor restaurálást jelölte meg a legsürgősebb feladatként. Koszti Pál levele Zsigmond Attilának, 1984. augusztus 21. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: 2643–2/1984.

¹¹² A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: MEB 182/85 1985. október 28.

¹¹³ A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1985. december 3. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: Rest./39/1985.

¹¹⁴ Id. Madarassy Walter költségvetése, 1987. június 10. BTM BPG KMAO Irattár.

¹¹⁵ A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1987. július 24. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: Rest./29/87.

¹¹⁶ Id. Madarassy Walter levele, 1987. november 29. BTM BPG KMAO Irattár. Az ezen, illetve mellékletein olvasható utólagos feljegyzés tanúsága szerint a szobrász kérését „egy rendkívül udvarias elnézést kérő” levél kíséretében azonnal teljesítették.

Jelezték, hogy ha anyagi helyzetük később lehetővé teszi, élni szeretnének majd a bronzba öntés lehetőségével. A levél végén megjegyezték, hogy a korábban helyreállított és felállított Jedlik Ányos- és Eötvös Loránd-mellszobor „szép színfoltja az Erzsébet ligetnek”.¹¹⁷ Erzsébet-szobrot azóta sem állítottak az azóta ismét Erzsébet-liget nevet viselő parkban. A szarvasi önkormányzat 2023 májusában közadakozást indított a királyné szobrának felállítására.¹¹⁸

Senyei restaurált szobra végül az intézmény centenáriuma alkalmából a budapesti Országos Korányi Pulmonológiai Intézetbe került korábbi Erzsébet-szobruk pótlására.¹¹⁹ Az intézményt Erzsébet Királyné Szanatórium néven eredetileg báró Korányi Frigyes alapította. Az építkezés a főváros által adományozott telken 1900 szeptemberében indult, és 1902-ben már betegeket is fogadtak.¹²⁰ Ahogy azt Szatmári Gizella művészettörténész feltárta, először 1902-ben Strobl Alajos adományaként került az intézménybe a királynét ábrázoló mellszobor, amelyet 1902-ben helyeztek át a főbejárattól nyíló hallba, s az a Tanácsköztársaság idején semmisült meg. A szobor pótlására 1927-ben kerülhetett sor, amikor özv. Győry Lászlóné gipsz Erzsébet-plasztikát adományozott az intézménynek, és hamarosan annak kőbe faragására és – a képeslapok tanúsága szerint – felállítására is sor kerülhetett. A sanatóriumot 1948-ban államosították, ekkortól Állami Korányi Tüdőgyógyintézet néven működött. A fiatal uralkodónét ábrázoló, koronázási ruhás félalakos szobrot eredeti helyéről eltávolították, de csak raktárba került: visszaemlékezők szerint 1958-ig a kórház pincéjében kapott helyet.¹²¹ 1964-ben már az Iparművészeti Múzeum raktárában őrizték, és a Mátyás-templom műkincseit bemutató tárlatra kérte kölcsön Tóth János plébános a múzeummal egy épületben működő Iparművészeti Főiskolától.¹²² Az alkotás ezt követően került a Mátyás-templomba, ahol jelenleg is őrzik.¹²³ Az alkotást ekkor még Strobl Alajos munkájának tartották;

¹¹⁷ A Szarvas Városi Tanács VB Művelődési Osztálya osztályvezetője, Koszti Pál levele Zsigmond Attilának, a Budapest Galéria főigazgatójának, 1987. augusztus 23. BTM BPG KMAO Irattár, ügyirat-szám: 191–5/1987. A *Szarvas és vidéke* hetilap 1986. december 16-án számolt be a Szarvas Város Barátainak Köre évi közgyűléséről, ahol Koszti Pál mint köri titkár ismertette a szobor megszerzésének lehetőségét a város számára. Úgy vélték, a szoborállítás a védőépület létesítésével együtt meg fogja haladni a 100 000 forintot, míg a Baráti Kör 30 000–40 000 forintot tudott volna áldozni erre a célra. A szoborállítást komoly viták környezték: az október 11-i közgyűlésen Körösfalvi Pál köri elnök, ekkor Megyei Tanács végrehajtó bizottsági tag beszámolója szerint a szoborállítás tervét elvi szempontból elfogadták, bár elhangzott, hogy az súlyos anyagi terhet róna a városra. „Misik Lajos felvetette, hogy ő látta a szobrot, és véleménye szerint ronda, nem ér meg ennyi pénzt.” <http://szarvasibaratikor.hu/a-barati-kor/az-első-25-ev/6/> (Letöltés: 2024. január 30.)

¹¹⁸ <https://www.szarvas.hu/index.php/hirek/kiemelt-hirek/571-felhivas-erzsebet-kiralynye-szobranak-elkeszitese-tamogatasara> (Letöltés: 2024. január 30.) A tervek egyike, amelyek közül a város lakosai választhatják ki a nekik jobban tetszőt, Róna József gödöllői, a másik Mayer Ede és Szécsi Antal egykor a budapesti Műgyemtem könyvtárában állt szobrának másolata.

¹¹⁹ A tartós letétbe adásról a Budapest Galéria Köztéri Művészeti Alkotások Osztályának irattára nem őriz dokumentumokat.

¹²⁰ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 707.

¹²¹ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 707–708.

¹²² Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 707–708.

¹²³ A *Budapest* folyóirat 1970-ben közölt egy olvasói levelet, melyben annak szerzője arról írt, hogy a júniusi számot olvasva megfeküdte a gyomrára a sok Habsburg. A levélíró Dr. Seenger Ervinnek a Jánoshegyi kilátót bemutató cikkét kritizálva megjegyezte azt is, hogy Strobl egykor ott állt Erzsébet-mellszoborra valójában nem tűnt el, hanem „ma is látható a Mátyás-templom pincemúzeumában. Úgy vélem, ennyi nyilvánosság elég is számára”. A szerkesztő postája rovat. Budapest, 8. évf. (1970)

a művész fia, Stróbl Mihály azonban a főplébániának írt 1968-as levelében ellenvéleményének adott hangot. Ezután magas kvalitása alapján Zala György művének vélték,¹²⁴ így szerepelt a legutóbbi évekig a templom kiállításán.

Szatmári figyelmét az Erzsébet-szobrokat kutató Németh Andrásné Farkas Gabriella nyírádi helytörténész és gyűjtő hívta fel arra, hogy korabeli fotók tanúsága szerint az alkotással megegyező megjelenésű Erzsébet-szobrot avattak 1916-ban egy triezsti iskola udvarán. Szatmári ezért 2015-ben hipotetikusán a triezsti és pulai Erzsébet-émlékmű alkotóját, Franz Seifertet vetette fel a Mátyás-templom szobrával kapcsolatban is.¹²⁵ Az avatás idejének triezsti sajtóját áttanulmányozva sikerült végül azonosítanom az alkotó kilétét, akit a *L'Osservatore Triestino* című olasz nyelvű napilap Giovanni Rendićként említ,¹²⁶ és nyilvánvalóan azonos a verseci, eltérő ikonográfiájú Erzsébet-büszttöt is készítő horvát szobrásszal, Ivan Rendićcel. A szobrot Rendić mindenestre legalább másfél évtizeddel korábban mintázhatta, egy az *Uj Idők*ben közölt 1901-es fotó tanúsága szerint ugyanis az alkotó azt a megjelenés évében a budapesti Múcsarnok Téli Tárlatán mutatta be.¹²⁷

Rendić szobra jelenlegi elhelyezésével a Mátyás-templom múzeumában alapvetően műtárgyként jelenik meg, de az épületben lezajlott 1867-es koronázást megidézve – hasonlóan Lotz koronázási freskójához – a megemlékezés aktusára is lehetőséget biztosít. Senyei szobra ezzel szemben jelenleg elsődlegesen kommemoratív funkciót tölt be a Korányi Intézet folyosóján, a kórház egykori elnevezésére és létrejöttének körülményeire emlékeztetve. Egyelőre nyitott kérdés, hogy Senyei büszttje is megindul-e a muzeologizáció útján, vagy a királyi palota folyamatban lévő rekonstrukciója részeként az eredeti helyén újraalkotni tervezett térben az ismét virágzó (bár a 20. század második felében jelentősen átformálódott) Erzsébet-kultuszban tölt majd be az eredetihez hasonló funkciót.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II.3.a A közigazgatás felsőbb szervei. Királyi Várépítési Bizottság. Ülésjegyzőkönyvek

II.3.b A közigazgatás felsőbb szervei. Királyi Várépítési Bizottság. Általános iratok

XV.17.e. 306.a Gyűjtemények. Tervtár. Budapest Főváros Tanácsa tervei. Budapesti Műemléki Felügyelőség tervei és iratai. Dobozban tárolt tervek és iratok

XV.17.f.354.c Gyűjtemények. Tervtár. Építések, vállalkozók, vállalatok, beruházók tervei. Középiletépítő Vállalat iratai és tervei. Kiviteli tervek

Budapesti Történeti Múzeum, Budapest Galéria, Köztéri Alkotások Osztálya (BTM BPG KMAO)

Gödöllői Királyi Kastély Múzeum (GKK) Adattár

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

9. sz. 46. Ez azonban nyilvánvaló tévedés, hiszen a kilátó mellszobrát ekkor a Kiscelli Múzeum raktárában őrizték.

¹²⁴ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 708.

¹²⁵ Farbaky (szerk.): *A Mátyás-templom*, 708–709.

¹²⁶ *Il monumento alla Imperatrice Elisabetta nella civica Scuola omonima*. *L'Osservatore Triestino*, 1916. június 11. 1–2.

¹²⁷ *Uj Idők*, 1901. december 1. 485., 496.

K 518 Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Államfői hivatali levéltár. Várépítési Bizottság Műszaki Hivatala

M-KS 276-54. Az 1945 utáni munkáspártok és szakszervezetek iratai. A Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai. Magyar Dolgozók Pártja. Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Szervei. Titkárság.

Múzeumi tárgyak

Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum, Budapest (BTM KM)

Iparművészeti Múzeum, Budapest (IMM)

Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria (SZM – MNG)

Nyomtatott források

Benedek Elek: *Erzsébet királyné élete*. In: Gábel Gyula (szerk.): Erzsébet királyné emlékének. Hódolat Magyarországnagy királynéjának. Budapest, 1905. 132–135.

Czagány István: *Műemlékhelyreállítási kérdések a Budavári palota újjáépítésénél*. Művészettörténeti Értesítő, 16. évf. (1967) 3. sz. 177–221.

Hauszmann Alajos: *A budapesti Igazságügyi Palota*. Budapest: Pátria, 1897.

Hauszmann Alajos: *A királyi vár belső kiképzése és iparművészi felszerelése*. Magyar Iparművészet, 6. évf. (1903) 4. sz. 161–196.

Hauszmann Alajos: *A magyar királyi vár*. Budapest: Hornyánszky Viktor, [1912].

A királyi palota Budapesten. Budapest, 1938.

Kókay György: *Dokumentumok. A volt királyi palota háborús veszteségeiről és újjáépítésének előzményeiről*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 293–342.

Medvey Lajos: *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*. Budapest: Mérnökök Nyomdája, 1939.

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1901/02-es téli kiállítása. Budapest, 1901.

Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest: Stephaneum, 1907.

Vitéz Mátyás: *A Ferencváros képzőművészeti vonatkozásai*. In: Haszler Károly (szerk.): *A budapesti IX. kerületi M. Kir. Állami Fáy András Reálgimnázium értesítője az 1927–28. iskolai évről*. Budapest: Fáy András Reálgimnázium, 1928. 3–8.

Budapest, 1970.

Budapesti Napló, 1900.

Fővárosi Lapok, 1890, 1896.

Magyar Nemzet, 1944.

Népszabadság, 1963, 1964.

Népszava, 1974.

L'Osservatore Triestino, 1916.

Pesti Napló, 1903., 1904, 1906.

Szalón Ujság, 1902.

Uj Idők, 1901.

Vasárnapi Ujság, 1897, 1899, 1900, 1901, 1903, 1907.

Szakirodalom

Beke Margit: *A királyi palota egyháztörténeti vonatkozásai a XVIII. században*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 125–134.

Borovi Dániel: *Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin*. Fotóművészet, 55. évf. (2012) 2. sz. 114–123.

Borovi Dániel: *A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin*. In: F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 91–109.

Borovi Dániel: *A szecessziós uralkodóportré és Ligeti Miklós fehértemplomi Ferenc József-szobra*. In: *A hosszú 19. század. Konferenciakötet (Gödöllői Múzeumi Füzetek 16.)*. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum, 2017. 23–48.

- Czagány István: *A Budavári Palota és a Szent György téri épületek*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1966.
- Farbaky Péter: *A budai királyi palota a historizmus korában. Ybl Miklós és Hauszmann Alajos átépítési terveinek fejlődése és kapcsolata*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 267–292.
- Farbaky Péter és mások (szerk.): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum – Budapest–Vári Nagyboldogasszony Főplébánia, 2015.
- Gajdos Tamás: *Szabadka képzőművészete: történeti áttekintés a kezdetektől 1973-ig*. Szabadka: Szabadegyetem, 1995.
- Gerő András: *Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1992. 7–15.
- Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2014.
- Horler Miklós: *Czagány István 1926–1988*. Magyar Építőművészet, 80. évf. (1989) 4. sz. 58–59.
- Kollányi Béla: *Az újjáépült Budavári Palota*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1990.
- Kovács Éva Marianna: *Bruck Lajos: Erzsébet királyné portréja*. In: 20 év kincsei. Tárgyak és történetek a gödöllői kastélyban. Gödöllő: Gödöllői Királyi Kastély Közhasznu Nonprofit Kft., 2016. 17.
- Kugler, Georg: *A középkori lovagrendektől a modern érdemrendig*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 81–87.
- Makai Ágnes – Héri Vera: *Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben*. [Budapest]: Helikon, 2002.
- Makai Ágnes: *A Mária Terézia Katonai Rend*. In: Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. 21–29.
- Németh Andrásné Farkas Gabriella: *Magyarország első Erzsébet szobra Nyirádon*. Nyirád: Erzsébet királyné Általános Iskola, 2002.
- Pandula Attila: *A magyar királyi Szent István rend (1764–1918, 1938–1945) és a Magyar Szent István Rend (2011–)*. In: Gödölle Mátyás – Pallos Lajos (szerk.): *Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. 31–75.
- Prakfalvi Endre: *Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 343–359.
- Prohászka László: *Szoborhistóriák*. Budapest: Városháza, 2004.
- Rajna György: *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*. Budapest: Budapesti Városszépítő Egyesület, 1989.
- Róka Enikő: *Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál*. In: Róka Enikő – Csicsery-Rónay István (szerk.): *Zichy Mihály*. Zala: Occidental Press – Zichy Mihály Alapítvány, 2001. 36–44.
- Rostás Péter: *Egy helyiség helye. A Budavári Palota Hunyadi Mátyás-termének története*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 487–537.
- Rostás Péter: *A budavári palotában 1900 körül kialakított „történelmi” díszterem*. Tanulmányok Budapest múltjából, 34. kötet (2009) 149–172.
- Rostás Péter: *A Szent István-terem. A Budavári Palota déli összekötő szárnyának helyreállítása*. Rubicon, 32. évf. (2021) 8. sz. 4–11.
- Serfőző Szabolcs: *Habsburg-reprezentáció a budai királyi palotában (1749–1945)*. Ars Hungarica, 49. évf. (2023) 1. sz.
- Szatmári Gizella: *Az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak szobrászati díszítése. A Habsburg-terem*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 457–486.
- Szerdahelyi Márk – Borovi Dániel: *Szobrok és szobrászok a 19. századi Magyarországon*. Budapest: Holnap Kiadó, 2022.
- Szvoboda Dománszky Gabriella: *Az újkori Budavári Palota belső díszítése*. Tanulmányok Budapest múltjából, 29. kötet (2001) 411–455.
- Vécei Hunor: *Magyar nemzeti emlékművek Kolozsváron és Marosvásárhelyen a dualizmus időszakában (1867–1918)*. Doktori disszertáció. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2022.

- Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006) 2. sz.
- Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.
- Vér Eszter Virág: „... egy áldott emlékeztű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. Aetas, 30. évf. (2015) 1. sz. 59–86.
- Vér Eszter Virág: „Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása. Levéltári Közlemények, 87. évf. (2016) 1–2. sz. 93–104.
- Vér Eszter Virág: „... egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...” Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868). Aetas, 34. évf. (2019) 2. sz. 5–36.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz*. Történelmi Szemle, 65. évf. (2023) 1. sz. 43–64.